Shri Raghunath Temple MSS. Library,
JAMMU

No. १३५८

Title दशलकारविचारः

Author भावानन्दः

Extent ३ Age x १८८८

Subject न्यायशास्त्रं

दशलकारविचार:

(भवानन्दकृति:)

१२५८

भवानंदकृत
१५०

द॰ल॰ग्रा॰ श्रीगणेशायनमः श्रीभैरवायनमः पचतिपस्यत्यपाक्षीदित्यादौवर्त्तमानत्वादिप्रतीतेर्वर्त्तमानत्वेलट्त्वादिनावर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वरूपे
१ भविष्यत्वेलृट्त्वादिनावर्त्तमानध्वंसप्रतियोगित्वरूपेऽतीतत्वेलुङ्त्वादिनाशक्तिः नत्वाख्यातत्वेन सर्वत्रसर्वप्रत्ययापत्तेः नवुवर्त्तमानत्वेनका
लसंबंधित्वेनातीतादावतिप्रसंगात् नापिपचतीत्यादिमतैकदेशप्रयोगाधिकरणक्रियादिरूपकालोपाधिहत्तित्वंतादृशशक्तेरतीतत्वादि०द्
शापामपिचैत्रेताहृशक्रियाहत्तिपाकक्रतिमत्त्वस्यावाधात् चैत्रः पचतीत्यादिप्रयोगप्रसंगात् नचतादृशशक्तेर्वर्त्तमानकालावच्छिन्नसमवायसं
बंधेनैवविशिष्येऽन्वयः पक्ष्यतीत्यादौतदभावात् नचलङादिस्थलेपृथक्क्लृप्तशक्तिः कल्प्यतेशक्यतेतोमानाभावात् एवंवर्त्तमानप्रागभावप्रतियो
गित्वादावपिवर्त्तमानत्वंदुर्वचं अत्रक्रमः यथासमर्थनामतमप्यह्नःपराहेबुद्धिस्थत्वादिधीनियामकंसंबंधस्तत्ताद्यारोपितत्वादिकंतथापचतीत्या
दौतत्रहाख्यातजन्यवर्त्तमानकालत्वप्रकारकप्रतीतिविषयतापांतत्रहाख्यातप्रयोगाधिकरणत्वंनियामकं यथाचोच्चारयितृत्वप्रमेणानुच्चा
रयितृण्यहंपराह्रिज्जनप्रधीविषयतातथात्रापितत्रहाख्यातप्रयोगाधिकरणत्वप्रमेणवर्त्तमानक्रियाहेरपिशाब्दधीविषयत्वं अतएवातीतादेरपि एम॰
वर्त्तमानत्वप्रमेणपचतीत्यादिप्रयोगः तादृशकालस्त्वनिपातेनगतेक्रियात्वेनवाभासतरसमेहततसर्वनाम्नाभिधानेनशक्तिकल्पनागौरवस्यान्या १

प्यत्वात्तथाच सर्वनामबुद्धिस्थत्वप्रकारावच्छिन्ने शक्तिमिमाकारकशक्तिग्रहेः पूर्वं चैत्रादेः शाब्दधीविषयतानात्तथात्रापि लडादेरख्यातं तस्य प्रयोगाधि
करणक्रियायां शक्तिमिमाकारकशक्तिग्रहेः पूर्वं क्रियात्वेके विशिष्य शाब्दधीविषयत्वं शब्दोपस्थित्यनुकूलव्यापारः पूर्वप्रयोगः सच उच्चारण
लिप्यादिसाधारणः पूर्वं वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वादावपि शाब्दधीविषयत्वे पर्यवसितो साख्यातप्रयोगाधिकरणत्वं नियामकं च अनुवादे तु प्र
तुवक्तुः शब्दप्रयोगाधिकरणकालो भासते श्रीकृष्णो विहरतीतिनं हाद्युक्तानुवादस्यापि हरतीति शाब्दबोधजनकत्वात् हरतीनच्छनकालस्य श्री
कृष्णविहरणाधिकरणत्वात् किंतु वक्तुरुक्ताहशप्रयोगाधिकरणकालपूर्ववर्त्तमानत्वेन भासते पूर्वं श्रीकृष्णो विहरिष्यतीत्यादावपि बोध्यं पूर्वं कृ
विकाव्यादावपि कवेरभिप्रायविषयवक्तृप्रयोगाधिकरणकालपूर्ववर्त्तमानत्वेन थासत इति अत्र वर्त्तमानत्वादिकं च अनुकूलकृतिव्यापारार्थका
रख्यातस्थले कृतिव्यापारयोरेवान्वेति समानपदोपात्तत्वात् स्नानानीत्यादौ धात्वर्थे पुत्रो न्वेति नेरूपतिनेस्यतिनष्टइत्यादौ वर्त्तमानत्वादिकं न
धात्वर्थेऽन्वेति चिरविनष्टादावपि नश्यतीत्यादिप्रयोगप्रसंगात् किंतु वर्त्तमानानागतातीतान्यो सत्तिः प्रलयेन प्रस्थाप्यत इति न पचतीत्यादौ
वर्त्तमानत्वं न कृतावन्वेति वर्त्तमानपाककृतिकालेपि तदभावस्य पूर्वकाले सत्त्वात्तत्र पचतीति प्रयोगापत्तेर्न च अभावस्यापि वर्त्तमानत्वं भासते त

द०ल०व० हिकृतौ तदन्वये वैयर्थ्यात निष्पन्नत्वं चिरध्वस्तत्वं वा अतीतत्वं नपचतीत्यादौ तादृशस्यातीतकर्मकपाकानुकूलवर्त्तमानकृतेरप्रसिद्ध्या नञर्थानन्वयप्र
२ संगाच्च तस्मान्नञर्थवर्त्तमानत्वान्वयः प्राभाकराणां न कलञ्जं भक्षयेदित्यादौ योऽशितं न गृह्णातीत्यादौ नञर्थे पि विधिकार्यान्वयप्रसक्तत्वात व
र्त्तमानत्वं वर्त्तमानकालावच्छिन्नत्वं तेन पाकानुकूलकृतिर्दृशापामपियदौ वर्त्तमानस्य तदभावस्य पूर्वकालावच्छेदेन स्वस्मिन् सत्त्वे पि न क्षतिः ना
पाक्षीन्नपक्ष्यतीत्यादौ तु अतीतत्वमनागतत्वं च तादृशकृत्यभावे भासते न तु कृतौ पाकानुकूलातीतकृतेस्तादृशानागतकृतेश्च सत्त्वे पि वर्त्तमा
नकाले तदभावस्य सत्त्वात् नापाक्षीदित्यादिप्रयोगापत्तेः भाविनि नापाक्षीदित्यादौ तु भाविकर्मकपाकानुकूलातीतकृतेः निष्पन्ने न पक्ष्यतीत्या
दौ निष्पन्नकर्मकपाकानुकूलभविष्यत्कृतेरप्रसिद्ध्या नञर्थानन्वयप्रसंगाच्च अतीतत्वमनागतत्वं च अतीतानागतकालावच्छिन्नत्वं न तु व
र्त्तमानध्वंसप्रागभावप्रतियोगित्वं अस्मन्नाभावे तदसंभवात् ध्वंसप्रागभावयोस्तत्त्वसंभवे पि महाप्रलयप्रयोगनियमानिर्वाहात अन्यथा ऽनागतनादृश
कृतेः सत्त्वे पचनपक्ष्यतीति स्यात् तत्रैव तादृशकृतिध्वंसस्य प्रागभावप्रतियोगित्वात पूर्वमतीतादिकृतिसत्त्वे पचनापाक्षीदिति स्यात्तत्रैव तादृशकृ राम०
तिप्रागभावस्य वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वात न हि अस्य च नापाक्षीदित्यादावतीतकालावच्छिन्नतादृशकृत्यभाववान् निषेधेन पक्ष्यतीत्यादौ चानागतका २

लावच्छिन्नात् शब्दस्वभाववशादिति धीः वर्त्तमानसामीप्यमपि क्व विवक्षितोऽर्थः वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वेति पाणिनिसूत्रात् वर्त्तमानसामीप्यं
गतीतानागतसाधारणं तच्च भविष्यदपि वर्त्तमानत्वं सोऽसन्निकृष्टगोऽसन्निकृष्टक्रियादिष्विति त्वरूपं चातीतवत्त्वे वर्त्तमानत्वं गणोऽसन्निकृष्टत्वं स्यादिति भा
गिक्रियादिष्वित्ति रूपं कदा यास्यसीत्युक्ते एष गच्छामीत्यादौ वा यं कदा आगतोसीति पृष्टे एष आगच्छामीत्यादौ वर्त्तमानप्रतीयते नरपि वर्त्तमानत्वा
दिवत्कृतावन्वेति एवं च निरुक्तवर्त्तमानसामीप्यात्रपगमनानुकूलकृतिमानहमित्याकाङ्क्षः त्वपवोधः लुङो वर्त्तमानत्वमप्रतीतियोगित्व
यमतीतत्वमर्थः लङ० पूर्वदिनोऽसन्निकृष्टभिन्नत्वे सति ज्ञातदशातीतत्वमर्थः तथा चाहुः शेषो निशायाः प्रहरो गतायाः आगामिः तीयप्रहर० अन
द्यतः दिनस्यवत्तार्द्धमेव याम्याः कालं बुधा ह्यद्यतनं वदन्तीति एतद्दिनपरेन तावानेव कालो विवक्षितः अनद्यतने लङ् इति पाणिनिसूत्रात् तद्दिनं च
शब्दप्रयोगाधिकरणीयाहं न तु शाब्दबोधाधिकरणं शब्दप्रयोगाधिकरणी भूतातीतस्यापि भाविदिना दिष्विति शाब्दबोधापेक्षया अनद्यतने ल
ङः प्रयोगापत्तेः लिटः परोक्षत्वे सत्यतीतत्वं परोक्षत्वं च तद्व्यक्तिभिन्नकर्तृकत्वे तस्य क्रियात्वपि अनद्यतनमेवमस्मद्वैचेतन्यगमनेन कृतेऽयं च वोऽजगाम
इति वाक्ये नाप्साधुत्वं नवास्वापेक्षितगमनादेः स्वपरोक्षत्वेः हं जगामेति प्रयोगः चित्तविक्षेपादौ कर्त्रेपरोक्षेपि लिट् स्माधुप्रयोग एवमाहे किल विलला

ह.ल.वे. पेमादौपूर्वमसंतापह्नवेपियथाकलिंगोदृष्टोस्तित्वयेतिकेनचित्पृष्टेतेनमयपृष्टोतुनाहंकलिंगंजगामेतितत्रपह्नवस्त्वतदर्थमितिप्रतिपत्त्यनुकूलःशब्दःतस्मच्चा
३ सतिकत्वप्रश्नविषयविपरीतमनुक्त्वातदुपपादकविपरीतकथनंप्रकृतेदर्शनविषयत्वपापाहृष्टोस्मीतिप्रश्नविषयःतद्विपरीतेनदृष्टोस्मिमनुक्त्वा
तदुपपादकस्यान्नीतकलिंगगमनस्याभावकथनं इदंतुबोध्यंअनपातनलपरोक्षत्वेअसंतापह्नवस्त्वननतत्वमस्यपशब्दःनवात्रतत्रस्वस्त्वमशाब्द
3 धीविषयःकिंतुहमादिपदेऽखारःपितत्वादिवत्स्वरूपसदेवततत्वमस्यपाधीनधीनिपामकंशाब्दबोधविषयस्यानीतत्वमेवअन्ययासंतापह्नव
स्यशाब्दधीविषयत्वेःपह्नवत्वस्याघातादितिदिक्तुल्त्रेदंतुदस्वपविष्यत्वमर्थेतस्यवर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वरूपंप्रवंचपक्ष्यतिपक्त्रेत्यादौचपाकानु
कूलवर्तमानप्रागभावप्रतियोगिकृतिमानित्याकारकःशाब्दबोधःतनुपाकानुकूलयत्किंचित्कृतिकालेपचतीतिप्रयोगवत्पक्ष्यतिविनाहशक्तेत
तीतत्वदशायांभविष्यत्ताहशापोचत्वापाद्दीसत्यतीतिप्रयोगापत्तिःनचतादृशकृतित्वावच्छेदेनातीतत्वादेरन्वयात्रेषदोषइतिवाच्यं तथासत्यपा
ह्नीत्यस्मतीत्यादिनस्यात्तादृशपाकत्वकृतित्वध्वंसप्रागभावयोरिदानीमसत्वात्तनचप्रकृतपाकानुकूलकृतित्वावच्छेदेनतथात्वपरइतिवाच्यंतथास रा०प०
त्यपाक्षीदित्यादौसर्वत्रधातोःप्रकृतपाकेलक्षणापत्तेः अत्रब्रूमःपक्ष्यतीत्यादौतत्साकांक्षतात्पर्यकधातुसमभिव्याहृतेतत्पदादिप्रसापेनजन्मवर्तमानप्रा ३

गभावत्वप्रकारकबोधे लुङादिप्रसङ्गेन तन्मते च नादृशवर्त्तमानत्वं सत्त्वप्रकारकबोधे तत्तत्साकीयाद्यकृतिप्रागभावत्वज्ञानेन तत्तत्साकीयचरमकृति।
ध्वंसत्वज्ञानं च नियामकं किं वा तादृशप्रस्तपजन्यवर्त्तमानप्रा॰गभावप्रतियोगित्वज्ञानेन तादृशध्वंसप्रतियोगित्वज्ञाने वा तत्साकीयाद्यकृतित्वप्रका
रकज्ञानेन तत्साकीयचरमकृतित्वज्ञानं च हेतुः स्वतएवमध्यमप्रकृतेरपत्यलचमत्वप्रमदृशायां परस्तिन्नपाद्गीदिसादिनोकहाविरन्वयधीः परस्त
तीमाराववन्मगंतिकृतपाधातोः प्रकृतपाके लक्षणा तथा च प्रकृतपाकानुकूलकृतित्वावच्छेदेन तादृशध्वंसप्रागभावप्रतियोगित्वबोधस्य प्रस
न्नत्वात् मध्यमदृशायां न प्रयोग इति मिश्रानुयायिनः क्रियातिपत्तौ लृङ्ः भविष्यत्वं रेलुहेतुमद्भावेः तिपत्निस्वार्थः लिङ्· निमित्ते लृङ्· क्रियातिपत्तौ
इति पाणिनिसूत्रस्वारस्यात्· लिङ्· निमित्ते हेतुहेतुमद्भावे· स च क्रियान्वयि· भविष्यत्वं च कृत्स्यर्थंकारव्यानस्थले कृतावाप्रत्यतार्थकस्थले च धात्व
र्थः॰न्वेति· क्रियायाश्चानिष्पत्तिस्वातिक्रमेणायतनं· संभावनं· यद्देशयत्काले च क्रियायाः संभवस्तद्देशस्मिन्देशे काले च संभावनं प्रसंजनमिति
यावत्· तच्च संभावनं उत्कटकोटिकसंशयः बाधावनारोग्याहार्यज्ञानं· तच्च पधात्वर्थः मकारतया प्रथमान्तार्थस्वविषयतयाः न्वेति· यथा यदि
सहस्रमः। जीविष्यं तदा पुत्रशतमजनिष्य· यदिशब्दस्यानिर्द्धारणं कालविशेषश्चार्थः स च क्रियान्वयि· द्वितीयायाश्चामंतसंयोगो व्यापकत्वं च

द·ल·व·
४

निवृत्तलक्षणार्थः तथा चानिर्द्धारितकालविशेषः हृत्तिभविष्यद्देवभूतसहस्रव्यापकजीवनप्रकारकसंभावनाविषयोऽहं तत्कालीनभविष्यत्कार्यीभूत
शतपुत्रकर्मकोत्पत्त्यनुकूलव्यापारप्रकारकसंभावनाविषयः अत्र च वर्षसहस्रजीवितत्वस्य स्वस्मिन् वाधावतोऽप्रसक्तेरेव संभावनं तदनुवृत्तोरसे
शय एव तदिति· एवं भूतेऽप्युक्तरूपार्थे लृङ्· यथा यदि शिला कोमला अभविष्यत्तदा क्रोष्टुभिरेवाभक्षयिष्यन्· अत्र च यदिशब्दस्यासत्त्वं काल
विशेषस्यार्थः लृङ्· स्यातीतत्वे हेतुहेतुमद्भावो प्रसंजनं चार्थः असत्त्वं चाभावप्रतियोगित्वं· तच्च धात्वर्थेऽन्वेति· अभावे च प्रत्ययमात्रार्थोऽधि
करणत्वेनान्वेति· एवं शिला स्ववृत्त्यभावप्रतियोगिहेतुभूतातीतकोमलीभवनप्रकारकप्रसंजनविषयास्तत्कालीनक्रोष्टुकर्त्तृकातीतकृतिजन्य
कार्यीभूतभक्षणकत्वेन प्रसंजिताः एवं यद्यपि निर्वह्निः स्यात्तदा निर्धूमः स्यादित्यनेकैकयदिशब्दस्यानिर्द्धारणं कालविशेषस्यार्थः लिङः वर्त्तमान
त्वं प्रसंजनं चार्थः तथा च पर्वते अनिर्द्धारितकालविशेषवह्निवर्त्तमाननिर्वह्नित्वस्य तत्प्रसंजनविषयस्तत्कालीनवर्त्तमाननिर्धूमसत्त्वाप्रसंजनविषय
यः स्यान्न्वयबोधः यो तु क्रियातिपत्तिस्थले आहार्य एव शाब्दबोधः यदि च वर्षसहस्रमजीविष्यं पुत्रशतमजनिष्यमित्यादौ प्रयोग्यतानिश्चयस एक०
त्वेऽप्यनिर्द्धारितकालविशेषवर्तिभविष्यद्देवभूतवर्षसहस्रजीवित्ववानहं तत्कालीनभविष्यत्कार्यीभूतपुत्रशतोत्पत्त्यनुकूलव्यापारवानहमित्यन्वय ४

धीराहार्यज्ञानरूपा एव यदि शिलाः कोमला अभविष्यन् निर्वह्निः स्यादित्यारोहे च तर्के आहार्य एव तादृशो बोधः नचैवं वह्निना सिंचतीत्यादौ
अयोग्यतानिश्चयसत्त्वे आहार्यबोधः स्यात् इष्टत्वात् भवेद्धाय यादिपदवत्तादृशलिङ्गादिपदसमभिव्याहार एव तन्नियामकः यदि चेदं
षविशेषाद्यजन्यानाहार्यतज्ज्ञमत्वापेक्षया तच्छाब्दत्वादेर्लघुत्वात्तद्वह्निवत्त्वस्य स योग्यतानिश्चयादेः प्रतिबंधकत्वस्वीकारात् आहार्यशाब्द
बोधस्य सुपपन्नत्वेन शक्तिपातिपत्त्योर्न तर्के च पदार्थोपस्थितिमात्रं न तु शाब्दधीः अनंतरं तादृशोपस्थितिलाघवप्रतिसंधानेन मानस एव तादृशत
र्कात्मको बोधः यथा शङ्खो नित्यो न वेति विप्रतिपत्तिवाक्यात् पदार्थोपस्थितौ मानसः संशयः लिङ् निमित्ते ऌङ् क्रियातिपत्तौ इत्यनुशासने
तु नादृशापत्तिः नाम यं स्थले ऌङ् साधुरित्येव विवक्षाङ्कः अस्ति तु क्रियातिपत्तिप्रसक्तक्रियाया अभावः लक्षणया धातोस्तादृशक्रियाप्राप्त्य
भावबोधे यदि शब्दस्तात्पर्यग्राहकः हेतुहेतुमद्भावमात्रं यथापद्य अतीतत्वमनागतत्वं च ऌङर्थः तच्चाभावान्वयि एवं च यदि शिला दृषदारोहे अ
तीतकालसंबंधिहेतुभूतकोमलीभवनाभाववत्यः शिलाः कोष्ठहस्त्रिजन्यातीतकालसंबंधजन्यभूतभक्षणकर्मत्वाभाववत्यः इति बोधः
एवं च कोमलीभवनाभावहेतुकः शिलायाः कोष्ठकर्तृकभक्षणाभाव इति पर्यवसितोऽर्थः एवं वर्षसहस्रमितादाक्रनागतकालसंबंधित्वविष

द.ल.व. ५

पकः तथा चानागतकालसंबंधिवर्षसहस्रीयनीवित्वाभावहेतुममपुत्रशतोत्पादकत्वाभाववदिति पर्यवसितोर्थः यद्यपं निर्वह्निः स्यात्स्यारोहेत्नुष्ठवी
क्त एवार्थोग्राह्यः निर्वह्नित्वसत्वाभाववत्स्ववह्निपर्यवसितस्यानुमितसुमत्रिया स्वकाले पक्षे स्वनिर्णीततेन तत्कालावच्छिन्नतर्कबोधकपद्कृतवाक्य
स्यतत्काले बोधसंगादिति · नत्विंसं · चिंताबीजंत स्वापत्निवाक्यादिवद्दाधनिश्चयकाले यद्यसंभावनाविषयबोधस्यासर्वानुभवसिद्धत्वात् · यदि
त्वेनंगच्छेदित्यादिशब्दोपियास्वानदात्मकर्तृकत्वेनेच्छाविषयक्रियाबोधकशब्दएवयास्वाबोध्या · लभेयभिक्षामित्यारोहेत्नुनिरुक्तयास्वायास्वाि
षयीभूतदानप्रयुक्तत्वसंबंधेनलाभः त्वयः भिक्षापरच यास्वाविषयपदं · एवंच भिक्षाकार्यकनिरुक्तयास्वाविषयीभूतदानप्रयुक्तलाभास्र
यत्ववानित्यन्वयबोधः केचित्तु लभेय भिक्षामित्यारोहेविधेरिच्छाविषयत्वमेवार्थः भिक्षापदस्य याचनीयार्थकत्वात् · ताहशेच्छायायास्वापरत्व
· एवंच यास्वायास्वाहादिसाधारणत्वाभदाणतविज्ञानीयेच्छैवसर्वत्रयास्वापरार्थः स्वाराज्याशंसादिरपि विज्ञानीयेच्छा · समिधमाहरे
त्यारोहे समिदाहितानविषयसमिदुत्कर्मकाहरणानुकूलकृतिमांस्त्वमित्यन्वयबोधः॥ ॥इतिभवानंदकृतिः॥ ॥संवत १७८८ ॥ ॥ एम०

५